

‘समस्त स्त्रियांच्या विकास कार्यामध्ये मुकनायकचे योगदान’

सौ. छाया धनंजय चंदनशिवे

संशोधक , इतिहास विभाग, एम.फिल. संशोधन विद्यार्थीनी मुंबई विद्यापीठ.

प्रस्तावना :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलिताना जागरूक करण्यासाठी त्यांना एकत्रित करण्यासाठी स्वतःचे माध्यम आवश्यक आहे या उद्देशाने ३१ जानेवारी १९२० रोजी त्यांनी मराठी पंधरवड्या ‘मुकनायक’ या पुस्तकाचे प्रकाशन सुरू केले. मुकनायक म्हणजे मूक लोकांचा नायक दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या बातम्यांकडे बऱ्याचदा दुर्लक्ष केले जाते. या असंतुलित प्रसाराला प्रतिकार करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या स्वतःच्या माध्यमांना जोरदार समर्थन दिले. अस्पृश्यांवरील अन्यायाविरुद्ध फक्त दलित पत्रकारिताच संघर्ष करू शकते. दलित पत्रकारिताच संघर्ष करू शकते. असा त्यांचा विश्वास होता. त्यासाठीच १९२० मध्ये मुकनायक पुस्तक संपादकीय लिहिले.

आंबेडकरांनी स्वतः मुकनायकच्या पहिल्या इडन संपादकीय टिपण्या लिहिल्या आणि त्याचबरोबर त्यांचे लेख मुकनायकमध्ये आले. मुकनायक फार कमी काळापुरते प्रकाशित झाले पण तरीही अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे सामर्थ्य जे मुकनायकने केले. ते आजतागायत टिकून आहे. मुकनायकच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराने अस्पृश्यांच्या प्रगती आणि एक वैचारिक अशा विचारांची जगाला ओळख करून देण्यासाठी मुकनायक अग्रकामी ठरले. मुकनायकने प्रामुख्याने अस्पृश्यांच्या धगधगीत जीवनाचे लेखन केले व त्याची समाजाला ओळख करून दिली. अनुस्मृतीत विवाह प्रथेद्वारे स्त्रियांवर सर्वांथाने अन्याय करण्यात आला आहे. या संदर्भात हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान या आसपल्या ग्रंति याची सविस्तर चर्चा केली आहे. आपल्या मुकनायक या पत्रातून नारदस्मृती मनुस्मृती ह्या हिंदू धर्मातील ग्रंति स्त्रियांना न्याय नाही, नाहीतर पक्षपाती न्याय आहे आणि त्यात जातीय उतरंडीमध्ये सर्वाधिक शोषित दलित स्त्रिया आहेत.

या स्त्री दास्यास पूर्णपणे जबाबदार ही ब्राह्मणी संस्कृती, संहिता, धर्मवचने इ. स्त्रियांवर दरित कसे लोटतात याचे विश्लेषण ‘द राईज अँड फॉल ऑफ द हिंदू वुमेन’ या पुस्तकात केले आहे. ही संस्कृतीच महिलांना ज्ञान नाकारते पण प्राचीन काळी स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उन्नत होता. तेव्हा स्त्रिया राज्य कारभारात आघाडीवर होत्या. बौद्धिक आणि सामाजिक जीवनात स्त्रियांचा दर्जा उच्च प्रतिचा होता. प्राचीन काळी स्त्रियांना उपनयन विधिचा हक्क होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचे स्त्री विरोधी स्वरूप सर्वासमोर आणले. त्यासाठी काही प्रश्न उपस्थित केले.

- १) मनुने समाज व्यवस्थेला काय बदल केला त्या बदलातून स्त्रियांवर कोणती बंधन आली.
- २) स्त्रियांचा विवाह त्यांच्यात जातीतील पुरुषांशी करावा असे बंधन मनुस्मृतीने का लादले.
- ३) भोजनबंदीबद्दल मनु काय सांगतो.
- ४) मुलींच्या विवाहाबद्दल मनुचाच सांगतो.

- ५) स्त्रियांबद्दल मनुचा दृष्टीकोन काय होता.
- ६) स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याबद्दल मनु काय सांगतो.
- ७) मनुने स्त्रियांना घटस्फोटांचा अधिकार दिला आहे की नाही.
- ८) मनुने स्त्रियांना मालमत्तेचा अधिकार दिला होता का.
- ९) स्त्रियांना वेदाभ्यासाचा अधिकार असल्याचे मनु सांगतो का?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यामते गौतम बुद्धांनी स्त्रियांना भिक्खू संघामध्ये प्रवेश दिला. हिंदूधर्माने मात्र स्त्रियांना ज्ञानार्जनास बंदी केली आहे. तसेच ब्राह्मणांनी स्त्रियांना सन्यासवृत्तीला नकार दिला आणि स्त्री आणि शुद्र यांना समान पातळीवर मानून त्यांना अधिकार नाकारले. स्त्रियांनी धर्मज्ञान घेण्याचा अधिकार नव्हता. स्त्रिया वैदिक मंत्र उच्चारक शकत नव्हत्या. त्या उलट डॉ. बाबासाहेब आपल्या मुकनायक व बहिष्कृत भारत या पत्रात सांगतात की, ज्ञानार्जन करणे हे प्रत्येक मानवाचा अधिकार आहे. तो अधिकार जन्मसिद्ध आहे. तो स्त्रिया व पुरुषांना निसर्गाने समान पातळीवर दिला आहे. त्याला विरोध करणारे तुम्ही कोण? अशा प्रकारचे प्रश्न त्यांनी ब्राह्मणांना विचारले. व पुढे स्त्री स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी हिंदूकोड बिल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा एकूण विचार व कार्यासंबंधी तसेच मुकनायक व बहिष्कृत भारत यांच्यावर आजवर विविध अंगांनी लिखाण करण्यात आले आहे. पण आज आपण मुकनायक जन्मशताब्दी साजरी करत असताना आज मुकनायक या पत्रातून स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य कशा पद्धतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मिळवून देऊन हजारो वर्षांपासून चुल आणि मूल या जोखंडात अडकून पडलेल्या महिलांना तळागाळातून बाहेर काढून त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्याने जगण्याचा अधिकार दिला. स्त्री मुक्तीच्या प्रश्नावर ब्राह्मणवादी लोकांनी पूर्वी पासूनच शुद्राप्रमाणेच अन्याय अत्याचार केले आणि तिला एक उपभोग्य वस्तू म्हणून महिलांना पुरुष प्रधान संस्कृतीने स्त्री स्वातंत्र्याला नाकारले आणि तिला कौटुंबिक बंधनात अडकवून शिक्षणापासून वंचित ठेवले व तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. स्त्री मुक्तीचा गांभीर्यनि विचार करण्याची गरज आजही आहे. डॉ. बाबासाहेब यांच्या विचारांचा अविभाज्य भाग म्हणजे स्त्रीमुक्तीचा विचार हा होता आणि त्यासाठी त्यांनी अतोनात प्रयत्न केले. आणि त्याच्या त्या प्रयत्नांना मुकनायकचे सर्वतोपरी योगदान लाभले.

ज्या मनुने स्त्रियांना बंधनात लादले. त्यांना स्वातंत्र्य नाकारले आणि समाजात महिलांना दुय्यम मानले. त्या मनुस्मृतीचे दहन २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब यांनी केले आणि स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य बहाल केले. त्याचा सारा इतीवृत्तांत मुकनायकमधून प्रकाशित झाला. आणि तेव्हा पासून दलित महिला संघटना आकार घेताना दिसतात. दिवसेंदिवस आंबेडकरी चहवळीत महिलांचा सहभाग वाढत आहे. अनेक महिला संघटना मिळून आंबेडकरी विचारधारेचा प्रसार आणि प्रचार करताना आपणास दिसत आहेत. महिलांची राजकीय कार्यक्षेत्रात शैक्षणिक क्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या दिसत आहेत. उदा. मायावतीसारख्या स्त्रीने एक राज्याचे मुख्यमंत्री व्हावे हे एक अमुलाग्र बदल झाला. तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार धारेतूनच आणि त्याची विचार प्रामुख्याने मुकनायक पत्रातून प्रकाशित झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरापर्यंत आणि फुले यांच्यापर्यंत स्त्रियांकडे त्यांच्या जीवनव्यवहाराकडे डोळसपणे पाहिलेच नाही असे नाही तर बौद्ध काळ असा होता की, त्यात महिलांना पुणे स्वातंत्र्य आणि विचार आचार आणि एकूणच परिस्थितीत महिलांचा पूर्ण सहभाग होता. कालांतराने स्त्रियांना पूर्णपणे गुलाम करून ब्राह्मणाने ब्राह्मणी जातीव्यवस्थेच्या आणि धर्म संस्काराच्या जोखंडात बांधून ठेवले. अब्राह्मणी क्रांतिकारी सांप्रदायाने स्त्री शोषणाच्यातील संस्थांवर प्रहार केला. त्या तीन शोषणाच्या संस्था म्हणजे जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था, पुरुषसत्ता होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांचे शोषण जातीव्यवस्था कशाप्रकारे करते याचा सैद्धांतिक पातळीवर विचार केलेला दिसतो. त्यात

- १) स्त्रियां जातीव्यवस्थेचे प्रवेशद्वार आहेत.
- २) स्त्रीदास्य घट्ट करण्याचे काम जातीव्यवस्था करते.
- ३) ब्राह्मणी संस्कृती स्त्रीदास्याच्या जबाबदार आहे. पुरुषसत्ताक जातीव्यवस्था कायद्यांना नकार देऊन हिंदू कोडबिल मांडले.
- ४) दलित स्त्रियांच्या अस्मिता उभारणीचा प्रयत्न केला.
- ५) दलित स्त्रियांमध्ये राजकीय जाणीवा जागृत केल्या.
- ६) स्त्रियांच्या वरिल अत्याचाराच्या विरोधात डॉ. आंबेडकर.

७) महात्मा फुलेचे खरे वारसदार डॉ. आंबेडकर.

अशाप्रकारे जातीनिर्मितीसाठी स्त्री-पुरुषांच्या संख्येतील तफावत नाहीशी कले जाते. त्यासाठी सतीप्रथा, सक्तीचे वैधव्य विधूरांवर ब्रह्मचर्य लादणे, लग्नयोग्य पथ न झालेल्या मुलीशी विधूंचे लग्न लावणे हे मार्ग अवलंबिले जातात. हे सर्व मार्ग स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार करणारे आहेत. अशा बंधनातून जातीची बंदिस्तता टिकवून ठेवण्यात आली आहे. महाडच्या चवदारतळ्याच्या सत्याग्रहात सहभागी झालेल्या स्त्रीयांसमोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले भाषण, मुकनायकमधून छापले गेले. आणि आज तागायत ते भाषण आपणास वाचनास मिळते. ते भाषण म्हणजे स्त्रीमुक्तीचा जाहिरनामा होय. हा जाहिरनामा मुकनायक मधून प्रसिद्ध झाला. त्यामुळे मुकनायक या पत्रकाचे योगदान महिलांच्यासाठी आजही तेवढेच प्रभावी ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भाषण करून महिलांना मार्गदर्शन केले. महिलांना उद्देशून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, घर व प्रपंचातील अडचणी ज्याप्रमाणे स्त्री व पुरुष मिळून सोडवतात. त्याप्रमाणे समाजातील अडचणी स्त्री-पुरुषांनी मिळून सोडवावयास पाहिजे. महिलांनी नेहमीच पारिषदेस हजर राहिले. पाहिजे खरे पाहाता अस्पृश्य निवारण्याचा प्रश्न हा पुरुषांचा नसून स्त्रियांचाच आहे. तुम्हीच आम्हा पुरुषांना जन्म दिला आहे. आणि तुमच्या पोटी जन्मलेल्या मुलांना अशा अस्पृश्यतेच्या झळा पावलो पावली जाणवत असताना तुम्ही आम्हास जन्मास घातले ते असले अवमानीत जीवन जगण्यासाठीच का? या सीत बसलेल्या कायस्थ व इतर स्पृश्य बायकांच्या पोटी जन्मलेल्या मुलात? तुमच्या पोटी जन्मलेल्या मुलात काय फरक आहे. तुम्ही विचार करायला पाहिजे आणि ब्राह्मणांच्या स्त्रियांत जेवढे शील आहे तेवढे तुमच्यातही आहे. जितके मनोधैर्य व करारीपणा व धमक तुमच्यात आहे. तितकीच ब्राह्मण स्त्रियांत नाही. असे असताना तुमच्या पोटी जन्मलेल्या मुलांना अपमानीक का व्हावे लागते. त्या मुलाला साधा माणुसकीचा हक्क ही मिळू नये. तुम्ही हा जर विचार केला असता तर पुरुषांच्या आधी तुम्हीच सत्याग्रह केला. असता व तुमच्यामुळे त्यांच्यावर जागत असलेला कलंक तरी तुम्हास धुवून टाकता आला असता.

तुम्ही महिलांनी ठरवाच की आता अशा कलंकित स्थितीत आम्ही यापुढे जगणार नाही. समाज उन्नती करण्यासाठी जेवढे पुरुष प्रयत्नशील असतील. तेवढ्याच स्त्रीयांही ह्या अस्पृश्य समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्नशील राहतील. अशाप्रमाणे त्यांच्यातील लढावयाची आणि आपल्या समाजासाठी व मुलांसाठी त्यांच्या भविष्यासाठी स्त्रियांनी संघर्ष करण्याची व सामाजिक परिस्थि बदल घडवून आणण्याचे कार्य करावे असे सांगितले. हा त्यासाठी तुम्ही महिलांनी जुन्या आणि गलिच्छ चालिरीती सोडून दिल्या पाहिजेत.

अस्पृश्य माणूस अस्पृश्य आहे असा शिक्षा त्यांच्या कपाळावर मारलेला नसतो. पण अस्पृश्य लोकांच्या ज्या काही चालिरीती आहेत. त्या चालिरीतीवरून लोक अमुक एक माणूस अस्पृश्य आहे हे चटकन ओळखतात. त्या चालिरीती काही काळापूर्वी आपल्यावर सक्तीने लादल्या होत्या. परंतु इंग्रजांच्या राज्यात तशी सक्ती होऊ शकत नाही. म्हणून त्या गोष्टीमुळे तुम्ही अस्पृश्य म्हणून ओळखले जातात. त्या साऱ्या गोष्टी तुम्ही आता बंद केल्या पाहिजेत.

तुमची लुगडी नेसण्याची पद्धत तुमच्या अस्पृश्यतेची साक्ष देणारी आहे. ती साक्ष बुजवून वरच्या वर्गाच्या महिलांसारखीच पद्धतीने लुगडी घातली पाहिजेत. निटनेटके राहिले पाहिजे. गळ्यात भरगच्च गळ घालण्यापेक्षा एखादीच सोनसाखळी ठेवावी व कपडे जासत शोभा आणतात. म्हणून अलंकारापेक्षा कपडे चांगले घालवित कत्तलच्या किंवा चांदीच्या दागिण्यापेक्षा सोन्याचा एखादा दागिना वापरावा अशा प्रकारे राहणीमान कसे असावे. तसेच तुम्ही महिला गृहलक्ष्मी आहात. तेव्हा घरात कोणतीही अमंगळ गोष्ट होऊ देऊ नका. मेलेल्या जनावरांचे मास खाने बंद करा आणि घरात सक्तीने अशा गोष्टी आणण्यास बंदी करा. तसेच ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी पुरुषासाठी नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. आपल्या पुढील पिढी जर सुधारायची असेल तर तुम्ही मुलांना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका अशा प्रकारचा उपदेश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला आहे.

स्त्रीयांवर परंपरेने चालत आलेल्या वर चष्म्यामुळे पुरुषांच्या इच्छा आकांक्षा नेहमी विचारात घेतल्या जातात. याउलट स्त्री नेहमी धार्मिक सामाजिक किंवा आर्थिक बाबतीत सर्व तऱ्हेच्या अन्यायकारक नियमांना बळी पडत आलेली आहे.

समारोप :-

अशाप्रकारे आपल्या मुकनायक या पत्रकातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांचे राहणीमान आणि त्यांनी शिक्षणाची कास धरून त्यांना समानतेचा अधिकार आणि स्वतंत्र बहाल केले. पुढे घटनेत डॉ. बाबासाहेब यांनी महिलांना आरक्षण देऊन त्यांची उत्तरोत्तर प्रगती कशी होईल व त्यांच्यात जागृती घडवून आणण्याचे काम केले.

संदर्भ :-

- १) डॉ. संदेश वाघ, आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, संदेश पब्लिकेशन्स, मुंबई आवृत्ती, २०१२.
- २) प्रा. प्रतिमा परदेशी, डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती.
- ३) खैरमोडे चांगदेव भवानराव, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड-२, सुगावा प्रकाशन पुणे-३०, चतुर्थ आवृत्ती २०१२.
- ४) डॉ. यशवंत मनोहर, डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००५.